

Vzpomínka na Jana Patočku

Zdeněk Mathauser

V roce 2002 jsem oslovil přes deset českých literárních teoretiků, estetiků a filozofů anketní otázkou, která se týkala filozofie umění Jana Patočky. Jako jediný mi obsáhlým dopisem odpověděl Zdeněk Mathauser. Jeho osamocenou odpověď jsem tehdy založil do redakčního šuplete s úmyslem pokusit se časem Z. M. přimět, aby svou odpověď rozepsal do třídních vzpomínek. Bohužel zůstalo jen u nápadu. Když Z. M. zemřel, chtěl jsem jeho odpověď v Aluzi publikovat, ale skryla se jako zasutá vzpomínka. Při nedávném stěhování redakce jsem dopis zcela náhodou objevil. Odpověď Zdeňka Mathausera tak zveřejňuji se zpožděním, jako znovunalezenou vzpomínku na Zdeňka Mathausera.

-jih-

Milý pane kolego,

dovolte mi, abych odpovědi na Vaši otázku „Jakým způsobem ovlivnila...“ předeslal i osobní vzpomínku. Je mi 83 let a dnes mám možná poslední příležitost vzpomínat. Vzpomínky na prof. Jana Patočku patří k nejsilnějším prožitkům mého života.

Můj první semestr z podzimu roku 1939 několika protiokupačními demonstracemi rychle spěl k pohnutým dnům mezi 28. říjnem a 17. listopadem a posléze k opravám studentů a odvážení všech v kolejích zastižených vysokoškoláků do koncentračního tábora. Jestliže z této doby (mimo lačně hltané protiokupační narážky v nejedné přednášce) mi neutkvěly v paměti další ostřejší dojmy z učeben, není to

asi jen důsledek časové vzdálenosti: je to možná i tím, že onoho roku byla fakulta ještě pocitována jako normální pokračování studentského osudu. Zato v červnu 1945 byla velká posluchárna pražské filozofické fakulty něčím pronikavě odlišným.

Museli tu sice být i čerství maturanti, příliš jich ale asi nebylo: z mnoha gymnázií byli i žáci nejvyšších tříd koncem války poslání na hloubení zákopů. Zkrátka sešli jsme se tu navrátilci z totálního nasazení jak v „protektorátu“, tak v „rajchu“, vězni z koncentráků a dosud v uniformě i příslušníci spojeneckých armád. Všichni jsme ještě před pár týdny měli starosti až neuvěřitelně odlišné od zasednutí ve vysokoškolských škavnách. Atmosféra byla nabita vzrušením, z učeben se co chvíli ozývaly výbuchy ovací, vše bylo na dosah ruky (ve výčtu profesorů fakulty nechyběl ani Edvard Beneš, omluvený z přednáškové činnosti svou prezidentskou funkcí, studentská delegace celkem volně prošla na zasedání vlády a rozpustila se pobavila s Janem Masarykem), vše bylo možné. Na přednáškách z úvodu do filozofie, povinných pro všechny nové posluchače, byla velká posluchárna nabita do té míry, že studenti seděli i kolem katedry, a tak prof. Josef Král, nemající kam odložit svůj tvrdák, podal jej nejbližší sedícímu posluchači: chvíli bylo vidět pozitivistickou buňku, jak plyne vzhůru po vzestupných schůdcích posluchárny, až zmizela v transcendentnu, odkud se už k panu profesoru nevrátila.

V složitém kontextu vzrušení, patosu, bravury a veselí působil docent Patočka nezvykle. Byla v něm především neobyčejná hloubka: jeho přednášky o antické filozofii byly obdivovány. Bylo v něm až cosi věšteckého: přichází za katedru, zamyšlen zdvihá ruce nad hlavu, pronáší jediné slovo, *apeirón*, a teprve po chvilce dalšího přemýšlení vysloví první rozvinutou větu o řeckém filozofovi. Byla v něm zvláštní jemnost: je-li nucen přednést jakýsi postulat organizačního rázu, uvádí jej jaksi nesměle („Přimlouval bych se za to...“). A byla v něm i rozkošná roztržitost: vzpomínám si na zápočet, jenž spočíval v tom, že nás pan docent posadil před sebe a po úvodní větě „Kdybych se vás zeptal, co znamená v řecké filozofii pojem *bytí*“, odpověděli byste mi nepochybně takto“ přednesl naši předpokládanou odpověď a závěrem projevil uspokojení nad našimi znalostmi, jež se sotva mohly projevit něčím jiným než naším souhlasným přikyvováním.

Pro autora těchto řádků bylo nesmírným povzbuzením, když ho jednou pan docent pozval k sobě na rozhovor o Husserlově fenomenologii. Rozhovor byl sice přátelský, ale do vzpomínky na něj se mísí rozpaky: i když se už po roce 1945 tu a tam zmiňoval Patočkův posun od Husserla k Heideggerovi, nebral jej dnešní memoárista tehdy v úvahu, Patočka byl pro nás stoupencem jen a jen Husserlovým, filozofem „přirozeného světa“, a studentovo jednostranné horování se muselo taktnímu, tolerantnímu pedagogovi jevit jako naivní a poněkud nečasové.

Jan Patočka byl ze všech učitelů mé generace nejjemnější, ale také – i když tu byla zmíněna návštěva v jeho domácí pracovně (vidím nevelkou, patrně čtvercovou místnost se stěnami obestavěnými knihovnami až po strop) – byl zde dojem, že filozof Patočka patří vyššímu světu, a ten nedovoloval pokusit se o další sblížení. Dojem mohl být u dnešního pamětníka zesilován i jeho tehdejšími nedostatky sebevědomí. (Strávil jsem v totálním nasazení šest let jako železničář v Čechách a Německu a byl – po návratu od kolejí do vysokoškolské posluchárny – nesvůj vedle kolegů, kteří měli štěstí na intelektuálnějším prostředí. Na druhé straně ovšem určitá volna mezi služebními túrami a také noční pauzy mezi vlaky – a mezi nálety – zvláště na několika bavorských nádražích mi umožnily číst filozofické spisy; nakonec po

dvou letech studií přišla i neuvěřitelná nabídka profesora J. B. Kozáka: „Budeme spolu psát noetiku, jste dělaný pro tento obor.“ Nabídka však byla vyslovená v předvečer „vítězného února“; jím padlo vše, i příslib asistentování na katedře filozofie.)

Téma diplomové práce, srovnání E. Husserla s pražským ruským filozofem N. O. Losským (jeho intuitivistický ideál-realismus vzdáleně připomínal fenomenologii), mi zadal prof. Kozák, ale při práci na ní jsem hodně myslel i na poučení od Jana Patočky.

V letech pouňorových jsem se s ním vídal příležitostně: byla to setkání osvětlená profesоровým úsměvem a několika přátelskými slovy. Když jsem se roku 1968 na necelé dva roky stal ředitelem Ústavu jazyků a literatur ČSAV, pozval jsem – bylo to už v době nových nemilostí, nejpozději do poloviny roku 1970 – prof. Patočku k přednášce v tomto ústavu. Vyslechli jsme krásný text, jež (či jeho obdobu) jsem později vytušil v Patočkově studii *Die Lehre von der Vergangenheit der Kunst* (sb. Beispiele, Haag 1965).

Pak už nastaly jen těžké časy pro mne a ještě mnohem těžší pro profesora Patočku. Když jsem se po listopadu 1989 mohl vrátit k fenomenologii coby své staré lásce a psal úvahy o fenomenologii a umění, o vztahu Brentano – Husserl, o místě intuice v aktu vědomí, o fenomenologii v Rusku aj., děлил jsem svá rozpomínání mezi J. B. Kozáka a J. Patočku.

Předjeme však již k Patočkovým podnětům. Nejdříve uvedu ten, jenž je obecnější než sama fenomenologie: z Patočky se učíme mluvit o věci teprve tehdy, cítíme-li, že v naší výpovědi bude – zřeno alespoň z naší perspektivy – něco inspirovaného a zároveň pokorného. Pokud jde o vlastní Patočkovu fenomenologii, mohu – aniž bych jí tím činil odpovědnou za své eventuální omyly – říci, že předurčila mé myšlení v mnoha směrech.

Přímo je ovlivnila Patočkova fenomenologie spíše tam, kde ověřovala myšlenky fenomenologie Husserlovy, kdežto střízlivěji potud, pokud navázala na podněty Heideggerovy. Původně jsem si díky Patočkově knize *Přirozený svět jako filozofický problém* ztotožnil fenomenologii více méně s konceptem „přirozeného světa“, tj. s tím, co se bezprostředně klade našemu vědomí v naší každodennosti. I když jsem se brzy poučil, že koncept „přirozeného světa“ je jen jedním z aspektů feno-

menologie, podržel jsem si houževnaté, zvláště v tomto aspektu zvýrazněné rozlišování mezi tím, co je dáno vědomí přímo, a tím, co sem vstupuje jen jako *vědění* o něčem, avšak nenabízí se bezprostřední evidenci vědomí. Mimochodem: celá desetiletí při různých příležitostech polemizují se způsobem, jímž bývá interpretován známý Fregeho astronomický příklad na rozlišení významu a smyslu.

Uvádím, že se tu mísí různé roviny, neboť pokud Venuši míníme jako jediný referent dvou označujících výrazů, Jitřenky a Večernice, jež jsou vnímány a míněny v odlišném smyslu, pak se pohybujeme v různých rovinách: informaci o Venuši nemáme v přímém názoru, nýbrž jen coby ponaučení z astronomie. (Nechávám stranou způsob, jímž s danou interpretací Frege polemizuje U. Eco v *Teorii sémiotiky*; dodávám jen, že triadická struktura znaku se mi nejeví jako závadná, je-li kontrolována fenomenologickým pojetím aktu vědomí a koncepcí smyslu coby oné skryté náplně intence, jež má být odhalena.)

Rozdíl mezi *bezprostředně uvědomovaným* a *zprostředkovaně* (zvláště vědou) *nabytým* a pozornost zaměřená k tomuto rozdílu jsou myslím cestou k návratu sebe důvěry člověka uprostřed záplavy vědeckých informací (či spíše informací o možnosti mnoha dalších a dalších vrstev takových informací). Povědomí o bezprostředně se kladoucím – navíc obdařeném evidencí – je určitou sebezáchranou člověka: říká mu, že má sám v sobě nadměru hodnotný svět, jenž ho přitom neuzavírá do jakékoli izolace, a to už tím, že vědomí nemá jiný způsob existence než vztáženost k míněnému, včetně míněného *venku*.

Dané poznání by mělo být provázeno povědomím o tom, že i z *nepřímého* lze dalšími operacemi učinit předmět vykazující se evidentností. Souvisí to ostatně s tím, že přímé mínění není ještě evidencí: ta vyžaduje další operace směřující k *vyplnění* námětu vrženého intuitivní intencí. V *Úvodu do fenomenologické filosofie* (1993, s. 14) připomíná Patočka *logický* pojem fundace ve sféře eidetické: jde o racionální, nikoli iracionální zření!

V mých úvahách z poslední doby se tento aspekt projevuje např. v textu *Verständnis und Gültigkeit. Zu künstlerischen und biblischen Texten* (sb. Philosophical Hermeneutics and Biblical Exegesis, ed. Petr Pokorný – Jan Rozkovec, Tübingen

2002) v tom, že kritizují případy míšení různých modů, např. historického a teologického (s. 29). V dalším pokračování téže úvahy odkazují na Patočkovu kritiku nemírného rozšíření, jehož se dostává (v rámci fenomenologie je tomu tak u M. Schelera) oné platnosti jevu, jež by podle Husserla měla zůstat vyhrazena nikoliv primární intuici, nýbrž právě *vyplnění*, a tím i eidetickému názoru, podloženému – jak připomenuto – logickým pojmem *fundace eidetického názoru*.

Jestliže jsem zmíněné rozlišení *bezprostředního* a *nabytého* uvedl jako své nejvýraznější přímé ovlivnění Janem Patočkou, pak analogické postavení v mém předurčení nepřímém má udivující skladba Patočkovy tvorby vůbec. Vyznačuje se obrovským rozpětím od antiky k přítomnosti, od ontologie k estetice, od synchronie v analýze aktu vědomí k diachronii v analýze národních dějin, od ponoru do kultury jednoho národa k ponoru do kultury národa druhého. Mluvím-li nejen o hloubce, ale i neuvěřitelném rozpětí, jaké měla Patočková publikační činnost, nemluvím do větru: mám před sebou takřka osmisetstránkový dokument *Texte. Dokumente. Bibliografie* (ed. L. Hagedorn – H. R. Sepp, Freiburg/München – Praha 1999), v němž najdeme i souhrnnou Patočkovu bibliografii – mj. se v ní čtenáři připomíná třísvazková edice Patočkových statí *Umění a filosofie* (1. vydání – pro archivní soubor – J. Němce a P. Rezka, Praha 1977; 2. vydání – obdobného rázu – I. Chvatíka, Praha 1986). Takový nadhled a odvaha ke komparaci umění a filozofie, zvláště fenomenologické, jsou obrovským povzbuzením pro každého, kdo se o podobnou komparaci chce pokusit.

Naplnění pobídky se může ubírat i poněkud jiným směrem, nežli tomu bylo u autority vybízející (nyní jde o ovlivnění nepřímé). Hned po roce 1945 jsem mj. spolu s Patočkovým *Přirozeným světem* zkonspetoval především Husserlovy *Logische Untersuchungen* a *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie I*, z německé fenomenologie dále několik spisů M. Schelera a W. Reyera, z polské R. Ingardena, z ruské A. A. Špeta a zmíněného již N. O. Losského.

Jak jsem ale četl tyto filozofy, pocítil jsem, jak se jejich odlišnost od bezprostředně předcházející filozofie, bohaté na psychologismy, biologismy, relativismus, subjektivismus atd., podobá odstupu

moderní poezie a moderního umění od tvorby starší, nadmíru přiléhavé k empirii přírodní i psychické: náhle na obou stranách, filozofie i umění, týž odstup jak od relativismu a subjektivismu, tak od spekulativnosti a prázdné rétoriky! Všude analogické deformace dosavadního jazyka filozofie i umění jako projev odklonu od sbíhavé perspektivy a náládovosti. Zde i tam týž odpor proti redukci, pěstovaným namnoze i ve vědách, a snižujícím jev z jeho hodnotové roviny na úroveň geneticky nižší, a naopak nový typ (byť navazuje na mnoho analogií v předchozí kultuře) redukci: kladou do závorky nepodstatné naplaveniny na zkoumaném jevu, včetně redukce modu reálnosti. Ve filozofii a v estetice jsou to redukce fenomenologické: obnažují jev v celém jeho bohatství, jež dosud zastíral modus skutečnosti.

Když jsem takto v rukopise knihy *Umění poezie. Vladimír Majakovskij a jeho doba* počátkem 60. let pojal ruskou avantgardu, zvláště kubofuturistickou, pobouřilo to jednoho z posuzovatelů natolik, že jsem musel analogii umělecké moderny a fenomenologie nutně přitlumit, aby kniha mohla vyjít. (Dostala pak sice cenu a sklídila pochvalu Romana Jakobsona, ale tehdejší přidušení relace „fenomenologie – moderna“, která je dnes myslím přijímána běžně, mne mrzí dosud.) Paralela levé avantgardy s fenomenologií sice nebyla právě ze sféry Patočkových zájmů, ale moderna mu byla blízká, věděl i o mé orientaci a nevycítil jsem jeho nesouhlas.

Od té doby jsem při různých příležitostech zmíněnou paralelu nejednou rozváděl, a to jak v portrétech osobností – Puškin, Cvetajevová, Pasternak, Jesenin, oberiutě, Vozněsenskiij v ruské literatuře, Šrámek, Hašek a Hrabal v české (často tu ale, zvláště v mých domácích i zahraničních statích o Haškově „Švejkovi“, přistupuje k portrétu osobnosti pojednání o vztahu fenomenologie a teorie uměleckého symbolu) – tak v pojetí určité literárněvědné disciplíny. Nastupuje zde problematika žánroslovná, vycházející z otázky o možnosti spolehlivé autoreflexe vědomí, z otázky, v níž se snažím o tichý rozhovor s velkým učitelem.

Jde o toto: Husserlova fenomenologie důvěřuje v možnost postihnout při dodržení určitých zásad skrytý smysl intencionálního zaměření vědomí k předmětu. Liší se tím od empirické psychologie (doděme pro jistotu: dobové psychologie

Husserlovy éry). Citujme přímo z Husserla: „Empirická psychologie není schopna osvětlovat problémy teorie poznání, protože je sama transcendentním poznáním a jako taková nemůže tematizovat vztah k transcendentnímu.“ Dobová empirická psychologie prostě mínila vnitřní stavy člověka v perspektivě přírodní vědy: tyto stavy byly pro ni vlastně venkovní, přírodní, „příroda uvnitř člověka“; navzdory tomuto „uvnitř“ tyto stavy psychiky byly vně vědomí, překračovaly je, psychologie k nim mířící byla „transcendentní“.

V tomto směru se od psychologie měla zásadně odlišit fenomenologie, usilující zachytit smysl intence – a tím i esenci předmětu – nikoli v psychice, ale ve vědomí coby vztaženosti všech předmětů k sobě samému (srov. Husserlovu „transcendenci v imanentním“, v imanenci vědomí). Rada fenomenologie, jak postihnout autentický smysl předmětu, zní: nenapadat smysl intence „boční“, psychologickou reflexí; její mínění daného smyslu je už řízeno určitým vlastním smyslem psychologické reflexe, jejím (pravidelně vědeckým) zájmem; takto však reflexe de facto od sebe reflektovaný smysl odhání. Ve fenomenologii jde naopak o to, zůstat ve směru intence k předmětu, ale „bez zájmu o něj“, se zájmem jen o intuitivní postižení skrytého smyslu intence. Nedávno jsem o této operaci napsal, že při ní máme dvojí úkol: zůstat sobě samým věrni, a zároveň jít proti svému stereotypu.

Ve svých úvahách o „paralelní kontemplaci“, kterou navrhuji brát v úvahu jako fenomenologickou alternativu vedle běžné literární kritiky, mám na mysli obdobnou situaci: literární kritik často (obdobně jako psycholog) napadá smysl textu „z boku“, ale tím hledaný smysl spíše zahání, odsouvá, místo toho, aby jej postihoval. Postihnout smysl textu se daří lépe těm, kteří na text neútočí, nenabodávají smysl na hrot své transcendující intence, nýbrž rozvíjejí svou vlastní úvahu paralelně s uměleckým textem. Spíše než si vynucovat uznání své „správné interpretace“ nechávají přeskočit jiskru mezi oběma texty.

Jan Patočka nejednou přesně popsal naznačenou operaci, kterou považuji v Husserlově fenomenologii za ústřední; jde o způsob, jak nabýt autentické zkušenosti o svém mínění předmětu; v citované Patočkově knize čteme: „vyřadíme... předmětný zájem... soustředíme svůj

zájem na zkušenost o předmětu... předmět nám, reflektujícím, ovšem nemizí z očí, protože reflektujeme na něco, co nereflektovaný život má stále před sebou, ale my ponecháme předmět jako předmět nereflektovaného života a obracíme se v reflexi k nereflektovanému životu samému“ (s. 55).

Nicméně i při tomto přesném tlumočení Husserlova „návodu“ chová Patočka určitou nedůvěru k sebereflexi vědomí. I takoví významní Husserlovi žáci jako Gadamer a Ricoeur soudí, že vědomí nám chystá pasti, u Nietzscheho je to vůle k moci, u Marxe třídní zájem, u Freuda libido, jež způsobují, že každý náš pokus o sebezpozorování je „zdola“ nahlodán, osudně ovlivněn. Tolik dnešní „hermeneutika nedůvěry“. Ale i pokud jde o Patočku, má za to, že Husserlova teorie reflexe je nehotová, není kriticky propracovaná, neopírá se o teorii subjektu apod. Jde tu o soubor otázek, které jsou u Patočky kladeny stále velmi jemně, „imanentně“. Zato u mnoha jiných autorů se mi jeví námitky proti Husserlově fenomenologii tak, jako by v nejlepším případě mohly patřit do souboru „životní moudrosti“ či pragmatismu, avšak svou povahou se zcela míjejí s Husserlovým transcendentalismem. Doufám dokonce, že to platí i pro *vůli k moci, třídní zájem a libido*.

Mimochodem k pragmatismu. Zbavit se transcendentalismu z pozic pragmatismu by asi nemělo valnou cenu. Zato však – řečeno v jiné souvislosti Viktorem Šklovským – „nezačneme jíst rukama“, narazíme-li na chytrou myšlenku v tom, k čemu máme jinak odstup. Např. otec pragmatismu, velmi odlišného od fenomenologie, John Dewey, píše o učiteli fyziky, který vypráví žákům o zákonitosti volného pádu a přitom předvádí funkci parastroje, jež má sloužit jako doklad teze. Ale jak to, ptá se Dewey, že si žák dokáže spojit abstraktní poučku a smyslový vjem? „Jeden můj přítel, který má rád paradoxy, říká, že nic není tak temného jako ilustrace.“ Nyní nejde o to, že u Deweyho řešení tkví v žákově aktivitě, ale o to, že na analogickou otázku – *Jak to, že existence důkazu je takový problém?* – naráží Patočka v kontextu fenomenologie: „Například rozdíl mezi pochopeným matematickým důkazem a pouhým porozuměním... rozumím slovům, ... a přesto jsem ještě nepochopil důkaz“ (Patočka 1993, s. 8). Mnoha lidem to může být nepochopitelné, protože feno-

menologie je pro ně směrem, který je údajně s to se díky intuicionismu snadno s otázkou důkazu vyrovnat. Nuže z fenomenologie víme, že spojení intuitivního názoru s aktem signifikantním, *vyplnění* významového a zřetelného (ilustrace) předpokladu, nevzejde, nedodrží-li se celá struktura aktu vědomí. Známé nám už *vyplnění* jako předpoklad důkazu spočívá v tom, že se setká abstraktní teze s intuicí: jde o setkání dvou různých racionálních procesů: jednodílného rozumového zření (intence primární) s diskurzivní významovostí a funkcí znakovou (intence signifikantní). Vzpomeňme také uvedeného již *logického* pojmu fundace ve sféře eidetické. Vraťme se však k Patočkově nedůvěře k Husserlově pojetí reflexe.

Nosím v sobě předsevzetí dbát při dalším promýšlení této problematiky především analýz Patočkových – aniž bych předem přísahal na každé slovo jak u Husserla, tak (v daném případě jeho kritika) Patočky. Svou kritickou odchylku jsem měl již ve zmíněné diplomové práci před nějakými šestapadesáti lety: měl jsem v ní pochybnost, není-li Husserlova reflexe smyslu intence operací jednostranně jen „laboratorně“ navozovanou, čili nemáme-li věnovat pozornost tomu, jak takovou operaci možná podnikáme – nechci říci: „zcela bezděčně“, ale ani „s plným záměrem“ – ve svém běžném duchovním provozu.

Své ovlivnění fenomenologií – zvláště v Čechách to nemůže do značné míry neimplikovat ovlivnění Janem Patočkou – jsem tu mohl jen naznačit. Někde jsem leccos nestačil ani nakousnout. Mám na mysli svou snahu kontaminovat *to nejlepší* z fenomenologie s *tím nejlepším* ze strukturalismu a se sémiotikou. Pokud jde o strukturalismus, jsou to v mých pracích pokusy o porovnání fenomenologického pojmu *vidění* (Husserl, Patočka, Merleau-Ponty) s funkcí *vidění* u Mukařovského, anebo pokus o fenomenologický výklad Mukařovského pojmu *díla-věci* z roku 1943. Ale i má snaha otevřít ve fenomenologické estetice prostor „romantické“ teorii symbolu se může opřít o Mukařovského analogické pojetí symbolu, protikladného alegorii. Dodám-li své úvahy o intencionálním modu recipienta uměleckého díla coby korelátu *estetického objektu* (což je Mukařovského výpůjčka od německého fenomenologa Christiansena), dotýkám se tím rovněž svých pokusů o čtvercový model „umělecké situace“ s jeho dvěma

okruhy: vnějším, lineárním (dílo-znak – materiál – dílo-věc – dílo-znak), a vnitřním, zpětnovazebním. Právě v tomto vnitřním okruhu, vybaveném dvojníky zmíněných základních pojmů z okruhu lineárního, nachází své místo i zmíněný *estetický objekt*. Tak jako intencionální *dílo-věc* z okruhu lineárního má ve vnitřním okruhu svého dvojníka ve smyslově vnímatelném *artefaktu*, abstraktní *dílo-znak* z prvního okruhu má svého dvojníka v druhém okruhu v intencionálním *estetickém objektu*.

Zde už jsem se asi přímému ovlivnění Janem Patočkou vymknul. Závěrem úvahy fenomenologické, tj. rezignující na ctižádost psychologie, přece jen jeden psychologismus: Husserla neváhám zatahovat do svých antispekulativních spekulací, cituji ho bez váhání, ať trpí, je jen pomníkem vzešlým z filozofických textů; kdežto Jana Patočku jsem znal osobně, byl mým učitelem, cítím ho stále za zády, a tak jen výjimečně se odvažuji ho citovat.